

Osmanlı Devleti'nde Meyan Kökü Tarımı ve Ticareti (1840-1922)

Günver GÜNEŞ*

Giriş
Tarım tüm dönemler itibarıyla Osmanlı ekonomisinin belkemiğini oluşturan sektördü. Tarımsal faaliyetlerin hem devlet, hem de halk için taşıdığı önem, imparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir. Tarımsal faaliyetler halkın en önemli geçim faaliyetini teşkil ederken devlet için de vergilerin ana kaynağını oluşturmaktaydı. Bu nedenle kuruluşundan çöküşüne kadar bütün yönetimler tarım sektörüne ayrı bir önem vererek bu faaliyetlerin aksamadan devamını sağlamaya çalıştılar. Osmanlı iktisat tarihi içinde tarım sektörüyle ilgili konuların nispeten daha fazla ilgi çekmesi sektörün taşıdığı öneme atfedilebilir. Belirtmek gerekir ki bir bütün olarak tarım sektörüyle ilgili çalışmalar ekonomik tarih açısından olduğu kadar toplumsal tarih açısından da önemi haizdir¹.

Son zamanlarda mikro ölçekte tarımsal ürünlerle ilgili yapılan çalışmalarda dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Osmanlı devletinde çeşitli tarım ürünleriyle ilgili ya da genel tarım politikaları çerçevesinde eser veren araştırmacılar arasında Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Tefik Güran, Zafer Toprak, Şevket Pamuk, Suraiye Faroqhi, Çağlar Keyder, Giles Veinstein, Gündüz Ökçün, Elena Frangakis Syrett, Reşat Kasaba, Faruk Tabak, Charless Issawi, Donald Quataert, Tuncer Baykara ilk akla gelen isimlerdir. Bu araştırmacılarla birlikte hububat üretimi ve verimi, pamuk üretimi,

* Adnan Menderes Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü-Aydın.

¹ Ahmet Uzun, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.1, sayı:1, yıl:2003, İstanbul 2003, s.205.

zeytin ve zeytinyağı üretimi, tütün, ipek, incir, afyon, üzüm gibi ürünlerin tarih araştırmalarının alanına girdiğini görmekteyiz. Anadolu'da çok bilinen bir bitki olan ve doğada saf olarak bulunan, XIX. yüzyılda da büyük bir ticari rekabet alanı oluşturan meyan kökü ile ilgili bir çalışma ne ülkemizde, ne de yurt dışında yapılmış değildir. Sunacağımız araştırmada, meyan kökü ve ondan çıkarılan meyan balının yetişme alanları, Batı Anadolu bölgesinde üretim ve gelişen ticari rekabet tarihsel perspektifte değerlendirilecektir.

Meyan kökü, Anadolu insanının tanıdığı ancak XIX. yüzyılın ilk yıllarına kadar ne işe yaradığını pek bilmediği bir bitkiydi. Meyan kökü ekseriya nehir, ırmak ve göl çevresinde bulunan arazide tohumuz ve fidansız olarak yetişiyordu. Osmanlı devletinde, Aydın, Bağdad, Basra, Halep, Musul, Mamurat-ül Aziz [Elazığ], Suriye, Adana, Beyrut vilayetleriyle Zor Sancağı gibi ılıman iklimlerde, Asya'da Kafkasya, Çin, Türkistan ve İran'da, Avrupa'da ise Yunanistan, İtalya ve İspanya'da yetişiyordu². En kaliteli meyan kökleri Aydın vilayetinde Menderes havzasında üretilenlerdi. Aydın, Söke, Çine, Sarayköy, Denizli, Manisa, Kasaba [Turgutlu], Alaşehir, Salihli, Menemen ve Nazilli taraflarında meyan köklerinden %50 civarında bal çıkarken, diğer bölgelerde %20'ye ancak ulaşabiliyordu. Köyceğiz, Muğla, Çal, Gördes, Demirci, Eşme'de de geçen yüzyılda meyan kökleri önemli bir yer tutsa da ulaşımdan kaynaklanan sorunlar nedeniyle bu bölgelerdeki meyan kökleri işe yarar bir şekilde kullanılamamıştır. Türk çiftçisi tarafından zararlı madde kabul edilen ve toplanıp atılan meyan kökünden elde edilen meyan balından, çiğneme ve sarma tütünün işlenmesinde, şekerleme ve bira benzeri içkilerin yapımında yararlanılıyordu. 60-150 cm'ye kadar yükselebilen bu yerli bitkiden, eczacılıkta tat değiştirici madde olarak ve mide kramp/ülserlerinin tedavisinde kullanılan ilaçların imalinde yararlanılmaktadır. Ayrıca, vernik ve tekstil sanayiinde de kullanılmaktadır³. Bu tarımsal ürün Türk köylüsü tarafından uzun yıllar

2 Meyan, ikiçenekliler sınıfının baklagiller familyasının papilionaceae alt familyasından kalın rizomlu bir ağaççık. Batı, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olarak yetişir, G.glabra adlı türü Anadolu'ya özgüdür. Yapraklarında tüysü yaprakçıkları çoktur. Çiçekleri beyaz morumsu ya da mavimsi renkli ve başak meyvesi biçimindedir. 50-200 cm'ye kadar uzayabilen çok yıllık bir bitkidir. Uzun ve silindirik biçimli kök ve rizomları toprak altındadır. Meyan kökü adı verilen kökleri glikoz ve sakkaroz gibi şekerlerin yanı sıra nişasta, tanen, reçine, zamk ve glisirizin de içerir. Balgam ve idrar söktürücü olarak eczacılıkta kullanılır. Meyan kökünden elde edilen balın mide hastalıklarını iyileştirici özellikleri vardır. "Meyan", *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, c: 10, 1984, s. 6064.

3 Meyan kökü bitkisi ile ilgili bkz: IV. *Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, Eskişehir 27-29 Mayıs 1982, (ed: K.H.C Başer), Eskişehir, 1983, s. 73-74. S. Ercan, *Meyan Kökü Ve Mamullerinin İhracatının Geliştirilmesi Hakkında Rapor*, İGEME Tarım Gurubu, İstanbul, 1978, A. Gözen, *Türkiye'de Meyan Kökü ve Bu Bitkinin Kültüre Alınma Olanakları Üzerine Araştırmalar*, Ankara Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 1977, K. İlisulu, "Meyan Kökü Çeşitleri, Özellikleri, Adaptasyonu ve Ziraatte Faydalanabilme Olanakları Hakkında Araştırmalar", *Ankara Üniv. Ziraat Yılığ*, Ankara, 1974, M.Yazgan-S. Uygunlar-II. Demiray-G. Ay, *Tıbbi Bitkiler Anatomisi Uygulama*

ihmal edilmiştir. Ancak, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle İngiliz tüccarları toplanması kolay, maliyeti ucuz, kazancı büyük olan meyan köküne ilgi göstermekte gecikmemişlerdir.

XIX.yüzyılın başlarından itibaren kapitülasyonları genişleterek Osmanlı topraklarını kendileri için tümüyle bir açık pazara dönüştüren sanayici Avrupa devletleri, istedikleri yerlerde arazi satın almak ve yerleşmek hakkını da elde etmişlerdi. Bundan sonrada kendilerine siyasal üstünlük ve büyük kâr sağlayacak kimi yatırımlara yönelmişlerdi. Bu alanda ilk büyük adımı İngiltere atmıştı⁴. Daha Tanzimat fermanının ilanından önce 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile eskiden dış satımı yasak ya da özel izne bağlı olan buğday, güherçile, şap gibi stratejik malların alım satımı tümüyle serbest bırakılıyordu⁵. Tarım ürünleri ile öteki bazı mallarda uygulanan tekel (yed-i vahid) yöntemi de kaldırılıyordu. Gümrük tarifelerinin düzenlenmesinde de yeni esaslar belirleniyordu⁶. O zamana dek en ayrıcalıklı devlet yurttaşı sayılan İngiliz tüccarları bundan böyle Osmanlı teb'ası tüccarlarının sahip oldukları tüm haklara sahip oluyorlardı. Ayrıcalıklardan önemli ölçüde yararlanan İngilizler kısa sürede tarımsal üretim, maden kaynaklarını kullanma ve sanayi tesisleri oluşturarak zenginleştiler. Özellikle Batı Anadolu, İngiliz tüccarlarının hayat alanı oldu. Bunlar arasında Whittall, Wilkin, Baltazzi, Perkins, Edwards, Abbott, Paterson, Rees, Aldrich, Lee, Hadkinson, Forbes aileleri önde geliyordu⁷. Forbes ailesi diğerlerinden farklı bir şekilde Türklerin tarlalarda çer-çöp diye attıkları meyan kökü sayesinde büyük bir servete ulaştılar⁸.

Anadolu'da meyan kökü tarım ve ticaretinin hangi tarihlerde başladığına dair bir bilgi henüz elimizde bulunmuyor. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bu bitkiden uzun uzun söz etmesinden⁹, Anadolu halkının bir şekilde meyan kökünden haberdar olduğu ve ondan yararlandığı sonucunu çıkarabiliriz.

Kılavuzcu, Ege Üniv. Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No:117, Bornova-İzmir, 1980, s. 141-142 ve .M. Tanker-N. Tanker, "Meyan Balı" *Farmakognozi*, c: 1, İstanbul 1973, s. 139-142.

4 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul, 1976, s. 112-114.

5 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, s. 18-19.

6 N. Yurdakul, *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1981, s. 5

7 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982, s. 80. Batı Anadolu'da İngilizlerin satın aldıkları toprakların dökümü ve değeri verilmektedir. Aynı sayfadaki tabloda İngiliz tüccarların servetleri rahatlıkla görülebilir.

8 Forbes ailesi ile ilgili fazla bilgi sahibi değiliz. Aile, XIX. yüzyılda meyan kökü ve linyit, manganez, antimuan madenlerinden kazandıkları servetle İzmir'in önemli sayfiye yerlerinden Buca'da çarptıcı ve görkemli bir malikanede yaşıyordu. Forbes ailesi I. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Türkiye'den ayrılmıştır. İzmir'in en ünlü Levanten ailelerinden birisi olarak tanınmaktadır. Bugün Buca'da adlarını taşıyan bir cadde bulunmaktadır. Feyyaz Erpi, *Buca'da Konut Mimarisi (1838-1934)*, ODTÜ yay., Ankara, 1987, s. 149. Bülent Şenocak, *Levant'ın Yıldız İzmir*, İzmir 2003, s. 174-175.

9 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c: XIX, İstanbul, 1985, s. 554.

Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Tarımı

Aydın vilayetinde meyan kökünden ilk faydalanan kişi Civato isminde bir Fransız vatandaşı oldu. 1844 yılında Menderes nehri çevresinde yaptığı incelemeler sonrasında arazi sahiplerine ne kadar meyan kökü çıkarılıp getirilirse satın alacağını ilan etmiş ve arazi sahiplerine bir bedel ödemeksizin aldığı meyan köklerini taşlar altında ezdikten sonra basit kazanlar içinde kaynatarak meyan balı çıkarmıştır¹⁰. Flak isminde bir İngilizin de daha Forbesler meyan kökü işine el atmadan önce 1850 yılında Söke'de topladığı meyan köklerini değirmen taşlarıyla ezip kaliteli meyan balı çıkardığı bilinmektedir. 1851 tarihli bir belge de Söke ve çevresinde meyan balı fabrikasının açılacağı, açılışına işçi ve ortaklarının yabancı olmamaları koşuluyla izin verileceği belirtiliyordu¹¹. Oysa bu tarihlerde İngilizlerin dışında bu işe el atan bulunmuyordu. 1850'li yıllara kadar bir önem arz etmeyen, bir iki tüccar dışında kimsenin ilgi göstermediği meyan kökü, Osmanlı ihraç kalemleri arasında da yer almıyordu. Ta ki; Mac Andrews ve Forbes şirketi bu işe el atncaya kadar. Meyan kökünden meyan balı elde etmek için Osmanlı devletinde ilk kurulan şirket İngilizlere ait "Mac Andrews and Forbes" şirketi idi¹². Şirket ilk fabrikasını 1854 yılında Aydın'da açtı. Bunun hemen ardından Söke, Kuşadası ve Nazilli'de üç fabrika daha açıldığını İngiliz arşiv belgelerinden öğreniyoruz¹³. Alaşehir gibi yerleşim birimlerinde de meyan

10 "Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 Mart 1922, s. 100.

11 B. O. A, Bab-ı Ali Evrak Odası, Sadaret Evrak Mektubi Kalemi, No:191/35-80.

11 İngiliz Ticaret Dairesi'nde 99807 numara ile tescil edilen bu şirket daha sonra Amerikalılar tarafından satın alındı ve Amerikalıların Ege bölgesindeki emperyalist çıkarlarına hizmet etti. Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1970, s. 90. Mc Andrews & Forbes Şirketi XIX. yüzyılın ikinci yarısında batılı sermaye yatırımlarına iyi bir örnektir. Elena Frangakis-Syrett, "18. yüzyıldan 20. yüzyılın Başlarına Kadar İzmir Ekonomisine Bir Bakış", *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir Sempozyumu*, İzmir, 2001, s. 85.

12 Melih Gürsoy, "İzmir Sanayiinin Geçmişi ve Bugünü", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, (haz: Tuncer Baykara), İzmir, 1994, s. 130. Forbeslerin ilk açtıkları fabrika olan Aydın meyan kökü fabrikası daha sonra açılacak olan Söke'deki fabrikadan küçük ve basit yapılmıştır. Zeki Mesud Alsan, *Mustafa'nın Romani, Memleket Çocuğu*, (haz: Ali Birinci), Vadi yay., Ankara, 2002. Nazilli fabrikası için bkz: Aslan Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, Nazilli 2001, s. 52.

13 "Meyan Kökü", *Ahenk*, 14 Kanun-ı sani 1900. Yaşlı Alaşehirliilerin anımsadıklarına göre bir İngiliz kumpanyası (büyük bir ihtimalle Mac Andrews-Forbes Co.) beş yıl süre ile Alaşehir'de meyan yetiştiren toprakları sahiplerinden kiralyordu. Buralardan çıkardığı kökleri vagonlarla İzmir'e gönderiyordu. Alaşehir'den Menemen'e kadar demiryolu çevresinde meyan kökü çıkan topraklar bu kumpanyanın elinde bulunuyordu. Kumpanyanın dönüm başına ödediği icar (kira) belirli değildi. Bu toprak sahibinin kişiliğine ve mevkiine göre değişiyordu. Bu kişi zengin ve nüfuzlu ise ona ödenen para dolgun oluyordu. Fakir ve güçsüz ise dönüm başına beş yıl için biçilen değer yirmi- otuz kuruş geçmiyordu. Kumpanya tarafından meyan köklerini çıkararlara okka başına iki- üç kuruş ödeniyordu. Bir amele günde ancak 50-60 okka çıkarabiliyordu. Kamil Su, "Yakın Tarihimizde Alaşehir", *Manisa Turizm Derneği Yayını*, yıl:1, sayı: 2, Manisa, 1982, s. 26.

fabrikası olmamasına karşın bölgedeki fakir halk için meyan kökü önemli bir geçim kaynağıydı¹⁴.

Toprak sahipleriyle yapılan anlaşmalar gereğince ya toprak sahipleri kendi tarlalarında yetişen meyan köklerini toplayıp çeşitli yerlerde kurmuş olduğu depolara getiriyor ve getirdikleri miktara göre bir para alıyorlar, ya da şirketin tuttuğu paralı işçiler bu tarlalarda çalışarak kökleri topraktan çıkarıp depolara teslim ediyorlardı. Böylece toprağı kazmak için bir kürek ve kökleri depolara taşımak için bir çuval edinen herkes şirket için çalışabiliyordu. Depolardan fabrikalara ulaştırılan kökler, burada temizlenip, balyalanıyor veya buhar gücü ile çalışan makineler tarafından meyan balı haline getirildikten sonra ihraç edilmek üzere İzmir'e gönderiliyordu¹⁵. Forbes şirketi tarafından Gediz ve Menderes havzalarında oluşturulan meyan kökü alım yerlerine "tokat" adı verilmişti. Ameleler kazarak elde ettikleri kökleri bu tokatlara götürürler, orada bulunan kantarcılara "çektirerek" satarlardı. Meyan kökünün şirket tarafından alış fiyatı demiryolu güzergahına olan mesafesine göre değişiyordu. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren İzmir'de canlı bir meyan kökü piyasası oluşmuştu. Herman Scherer isimli Alman seyyah 1859 yılında geldiği İzmir'de bir kervansarayda iç kesimlerden, özellikle Menderes havzasından getirilmiş 42 deve yükü meyan kökünden ve meyan kökü piyasasının oldukça canlı oluşundan söz ediyordu¹⁶. 1860'lardan sonra iyi gelir getirmeye başlayan meyan kökü işine girenlerin sayısında da bir artış gözlemlendi. Nitekim Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 1863 tarihinde Şahinoğlu Artin adında bir tüccar Söke'de meyan balı fabrikası kurmak için girişimlerde bulunmuştur¹⁷.

1873-1874 yıllarında Saatçı Atanas isimli bir Rum vatandaşı da kendi hesabına çalışarak Forbes şirketinin rakibi olmuştu. Saatçı Atanas, arazinin dönümüne kırk para vererek köylüye meyan kökü toplatmış, kısa zamanda iyi bir gelir elde etmişti. Ancak Aydın vilayetinde bu ürünün tekeli durumundaki Forbes şirketi arazinin dönümüne yedi kuruş vererek köylüyü yanına çekmiş ve arazi sahiplerini de uzun süreli kontratlarla kendisine bağlamıştır. Böyle bir ortamda yüksek rekabete dayanamayan küçük işletmeler piyasadaki çekilmek zorunda kalıyorlardı¹⁸. Fabrikalarında en modern sistemi kullanan Mac Andrews ve Forbes şirketinin Aydın Valisi Hamdi Paşa'ya gönderilen rapordan anlaşıldığına göre 1875 yılında dört fabrikasında 50.000 Sterlin değerinde makine bulunuyordu. Aydın vilayetinde Forbes

14 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.112.

15 "Meyan Köklerimiz", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 5, No: 9-10, Eylül 1930, s. 582. *Geçginlerin Gözüyle İzmir/XIX. Yüzyıl*, (haz: İlhan Pınar), İzmir, 1994, s. 109.

16 B.O.A, Bab-ı Ali Evrak Odası, Gelen-Giden Defterleri (Gelen), 550; 14/13, Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s. 154.

17 "Aydın Vilayeti'nde Meyan Kökü Mahsulü", *Türkiye İktisat Mecmuası*, s. 102.

18 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 112.

şirketi kadar olmasa da piyasada etkin olan Mr. Flak, meyan kökü çıkarmakta kullanılan malzemelerini Mac Andrews ve Forbes şirketine sattı. Bu olayın ardından Forbes şirketi, Batı Anadolu'da ve tüm Osmanlı topraklarında meyan kökü ve meyan balı piyasasına hakim oldu. Şirket yavaş yavaş büyük arazi sahiplerini ihya ederek ele geçirirken, küçük arazi sahiplerini ve köylüyü de ezerek meyan kökü ve meyan balı ticaretini eline aldı. Şirket raporlarından öğrendiğimize göre Mac Andrews ve Forbes şirketi ilk meyan kökü fabrikalarını kurduğu 1854 yılından 1875 yılına kadar yaklaşık 20 yıl içerisinde meyan kökü ve meyan balı ihracatını 12 katına, Osmanlı hükümetine ödediği vergilerini ise 10 katına çıkarmayı başarmıştı¹⁹. Forbes şirketi gücünün doruğa ulaştığı 1875 yılında Abacıoğlu isimli bir Ermeni'nin Aydın ve Söke'de iki meyan balı fabrikasını faaliyete geçirmesiyle Aydın vilayetinde ilk ciddi rekabetle karşılaştı²⁰. Toprak sahiplerinin ve İngiliz şirketinin hesabına çalışan köylülerin topladığı meyan köklerine İngiliz şirketinden daha yüksek bir fiyat ödeyen Abacıoğlu başlangıçta önemli başarı kazandı. Yüksek fiyatın çekiciliğine dayanamayan Menderes havalisi köylüleri daha önceki senelerde İngiliz şirketi için topladıkları kökleri Abacıoğlu'nun depolarına götürmeye başladı. Bu durum Forbes şirketini oldukça sarstı. Meyan kökleri üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmayan İngiliz şirketi, fabrikalarına gelen hammaddenin gittikçe azalması üzerine Abacıoğlu şirketine ortaklık teklif etti, daha sonra iki şirketin birleşmesini önerdi. Ancak, bu öneri Abacıoğlu tarafından kabul görmedi. İngiliz şirketinin ayakta kalabilmesi için, alım fiyatının artırılması gerekiyordu. Ancak bu da şirketin kârlılığını azaltacağından İngilizlerin benimseyeceği bir çözüm yolu değildi. Ermeni şirketinin ihracat olanakları kısıtlanırsa Mac Andrews ve Forbes dünya pazarlarında rakipsiz kalacağı için, şirket bütün çabalarını bu amaç doğrultusunda yoğunlaştırdı. İlk iş olarak şirketin Avrupa ülkelerindeki pazarlama örgütü yeni baştan düzenlendi. Dağıtım ağının daha etkin biçimde örgütlenmesi sonucu siparişler daha hızlı ve eskisinden daha ucuz fiyatlarla teslim edilmeye başlandı. Böylece artan talebi karşılamak için üretimi artırmak gereği ortaya çıktığından var olan fabrikalar genişletildi ve 30 bin sterlin değerinde yeni makineler satın alındı. Bu tedbirler kısa zamanda etkisini gösterdi ve Ermeni şirketinin önce Avrupa pazarlarına olan ihracatında bir yavaşlama, daha sonraları da hızlı bir düşüş görüldü. Bununla beraber ABD pazarında Ermeni şirketinin üstünlüğü sürüyordu. 1881 yılında ABD hükümeti meyan balı ithalatından alınan gümrük vergisini yükselttiğinde İngiliz şirketi, Abacıoğlu'nu bu pazardan uzaklaştırma fırsatını da ele geçirmiş oldu. Daha sonra önceleri her iki şirketin Amerika'da sattığı meyan kökü ve meyan balından gümrük vergisi alınmıyordu.

19 Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz*, İzmir 1993, s.65.

20 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 113.

Meyan balı ithalatının yüksek vergiye (kilo başına 20 cent) bağlanmasına karşılık, meyan kökü ithalatının yine eskisi gibi gümrüksüz yapılabilmesi karşısında İngiliz şirketi Newyork'ta büyük bir fabrika kurdu ve ithal ettiği meyan köklerini bu fabrikada işleyerek meyan balı haline getirdi. Ermeni şirketi durumun farkına varıp Amerika'da bir fabrika açmaya karar verdiğinde iş isten geçmiş ve İngilizler Amerikan pazarını tamamen ele geçirmişti. Siparişlerin her geçen gün daha da azaldığını gören Abacioğlu, 5-6 yıllık bir faaliyetin ardından 1880'lerde rekabete dayanamayarak faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı²¹. Bu arada, 1879 yılında Osmanlı hükümeti meyan balı ihracından vergiyi tamamen kaldırmıştı. Bu durumda Forbes şirketi faaliyetlerini genişleterek Aydın'da 20 bin sterlin değerinde ikinci fabrikasını açtı²². Aydın ve çevresinde Abacioğlu adına çalışan iki Ermeni daha yüksek ücret ve prim vaat edilerek bu fabrikaya hammadde temin etmekle görevlendirildi. W.A. Urquhart adında bir İngiliz fabrika yöneticisi olarak atandı. Şirkette toprak sahipleri arasında sık sık çıkan anlaşmazlıkların çözümünde yardımcı olacağı düşüncesiyle Aydın'ın yerli halkından Sami Efendi ile de bir anlaşma imzalandı. Eldeki belgelere göre 1879 yılında 12.000 kadar köylü Aydın ve çevresinde Forbes şirketi hesabına sürekli olarak meyan kökü toplamakta, balyalamakta ve fabrikalara sevk etmekteydi²³. 1880 yılında şirketin meyan kökü çıkarmak için kiraladığı toprak alanı 18 km² idi. Ve bu tarihlerde meyan kökü ve meyan balı üretimi tekeli Forbes şirketinin elindeydi²⁴.

Forbes şirketi fabrikalarının yakıt gereksinimleri Nazilli ve Söke dolaylarında bulunan iki linyit madeninden sağlıyordu²⁵. Her yıl ortalama 1.000 ton kadar linyit kömürü üreten bu madenleri işletme hakkını şirket 1865 ve 1872 yıllarında elde etmişti. Üretilen kömürün kalitesi oldukça kötü olmasına rağmen, fabrikaların bütün yakıt gereksinimini karşılayacak kadar bol kömür çıkarılıyor, hatta fazla üretim İzmir'deki bazı fabrikalara satılıyordu²⁶.

1297 hicri tarihli Aydın vilayet salnamesinde meyan balı üretimiyle ilgili bilgi verilirken, Forbes adındaki İngiliz tüccarının Söke'deki fabrikasında çok miktarda meyan balı imal ederek kök boyalarıyla birlikte İngiltere ve Amerika'ya gönderdiğinden

21 Melih Gürsoy, *Bizim İzmir'imiz...*, s. 66.

22 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 113.

23 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "XIX. Yüzyılın II. Yarısında Söke", *Birinci Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji, Sanat Tarihi Sempozyumu*, Söke (15-16 Kasım 2001), İzmir, 2002.

24 Forbeslerin kömür madenleri dışında antimon, manganez, krom madenlerinin bulunduğu ve bu şekilde zengin oldukları belirtilmektedir. Nikos Kararas, *Buca*, Atina 1962, s. 118 (Yunanca'dan çeviride yardımcı olan arkadaşım Selanik doğumlu Hakan Emin'e teşekkür ederim). Nazilli'deki madenleri fabrikalarında kullanmaları için Bkz: Saadet Tekin, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İzmir, 1997, s. 120.

25 1890-1891 *Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 786.

26 1297 *Senesi Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 75.

söz edilmektedir. Tabiatın doğal olarak çıkarılan bu kökten devlet hazinesinin yeni yararlanmaya başladığı ama kazancın neredeyse tamamının fabrikaya, dolayısıyla şirkete gittiği belirtilmektedir²⁷. 1881 yılından 1889 yılına kadar Forbes şirketi iç vergiler, vilayet paylarının artması ve yeni rakip meyan kökü şirketlerinin faaliyete başlamasıyla oluşan rekabet sorunlarıyla karşılaştı. Hükümet ile yaşanan kriz 1881 yılında gerçekleşti. Şirketin meyan köklerinden büyük kâr elde etmesi pek çok çevrenin olduğu gibi hükümetin de dikkatini çekmekte gecikmedi. Hükümetin müdahalesiyle şirkete, üretim hacmine göre hesaplanan verginin % 167 artırıldığı ve bu artışın 1879 yılı başından beri geçerli sayılacağı bildirildi. Böylece şirket 40 bin sterlin kadar birikmiş bir vergi borcu ödemek zorunda kaldı. Bu karara itiraz eden Forbes şirketi dava açarak mahkemeye başvurdu. Ancak dava iki aydan fazla sürdü. Sonuç alınıncaya kadar fabrikaların üretimi durdurması emredildiği için şirket siparişlerin çoğunu yerine getiremedi ve zarara uğradı. Olan bitene sessiz kalmayan İngiltere Büyükelçiliği araya girerek mahkeme kararının Forbes şirketi lehine çıkmasını sağladı. 1888 yılında meyan balı ihracatından alınan vilayet payı iki katına çıkarıldığında şirket bu ek vergiyi ödemek istemedi. Üstelik Vilayet Meclisi'nin aldığı kararı temyiz etti. Sorun bir çözüme bağlanıncaya kadar meyan balı ihracatı yetkililer tarafından durduruldu. Sonunda Forbes şirketinin haklı olduğu kabul edildi. Ancak şirketin depolardan dışarıya çıkarılmasına izin verilmeyen 33.780 ton meyan balı depolarda çürümüşü²⁸.

Emperyalizmin Kıskaçında Bir Ürün; Meyan Kökü Pazarında Alman Şirketleri
XIX. yüzyıl sonlarında siyasi birliğini tamamladıktan sonra ticaretten yola çıkarak Osmanlı yönetimi üzerinde etkisini boyuna arttıran bir ülke de Almanya oldu. Osmanlı toprakları üzerinde ticaret hacmini giderek arttıran bu ülke kısa sürede müteşebbis tüccar vatandaşları ve ticari şirketleri aracılığı ile İngiliz ve Fransız'lara karşı rekabet alanı oluşturdu²⁹. Öyle ki bu rekabet alanı, meyan kökünü de içine aldı. 1886 yılında bir Alman şirketinin Aydın'da meyan balı fabrikası kurduğunu ve hammadde sağlamak amacıyla Menderes havzasında bazı toprakları dokuz yıl süreyle kiraladığını görüyoruz³⁰. Ürettiği meyan balını Forbes şirketinin giremediği Almanya pazarına ihraç eden Alman şirketi kısa zamanda başarıya ulaştı. Forbes şirketi, Alman şirketine karşı doğrudan etkili olamayacağını anlayınca İstanbul'daki İngiltere Elçiliği kanalıyla konuyu halletmeyi düşündü ve İngiltere Büyükelçiliği'ne müracaat ederek Alman rekabetinin önlenmesi gerektiğini, aksi halde İngiltere'nin çıkarlarının ciddi şekilde

27 Orhan Kurmuş, *ag.e.*, s. 114.

28 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1998, s. 57.

29 R.Funda Barbaros, *1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonomik Çözüm Arayışları Çerçevesinde İzmir'de Sanayileşme*, İzmir, [b.t.y.], s. 78-79.

30 Orhan Kurmuş, *ag.e.*, s. 114 ve Melih Gürsoy, *ag.e.*, s. 66.

zedeleneceğini bildirdi. İngiltere Büyükelçiliği bu konuda herhangi bir şey yapabildi mi, bilmiyoruz. Fakat bilinen bir şey vardı ki, bu müracaattan tam iki hafta sonra kimlikleri belli olmayan 200 silahlı kişi Alman şirketinin depolarını basarak on bir bekçiyi ağır şekilde yaraladı, iki bekçiyi öldürdü ve Alman şirketinin depolarında bulunan bütün meyan kökü ile meyan balı stoklarını tahrip etti. Depolarında satılacak malı kalmayan ve siparişlerini zamanında karşılayamayan Alman şirketi kısa zamanda fabrikalarını kapatarak üretimine son vermek zorunda kaldı. Alman şirketinin kapanmasından sonra Forbes şirketi Türkiye’de rakipsiz olmasının da etkisi ile iyice genişledi. 1888 yılına ait şirket kayıtlarında Forbeslerin meyan kökü üretimi için kiraladığı toprakların alanının 312 km²’ye yükseldiği görülüyordu³¹. XX. yüzyıl başlarında bütün Büyük Menderes vadisinin Mac Andrews ve Forbes tarafından kiralandığı ve bu kiralanmış topraklarda çalışan işçilere ödenen ücretin yıllık 275.000 sterlini bulduğu arşiv belgelerinde kayıtlıdır.

1890 yılında Forbeslerin dışında bir başka İngiliz ailesi Hadkinsonlar da meyan kökü işiyle ilgilendiler. Nitekim Söke’de ve Aydın’da buharla çalışan iki fabrika kurdular³². Tüm dünya pazarını elinde bulunduran Forbeslerle yarışması mümkün olmayan şirket yalnızca meyan kökü piyasasında İngiliz denetimini perçinliyordu.

Forbes şirketinin Türkiye içinde rakibi kalmamıştı. 1888 bunalımını zor da olsa atlattı. Fakat şirket bu kez de, 1892 yılında Rus Çarlığı’nın Kafkasya’da imal edilen meyan balı ihracatıyla rekabet etmek zorunda kaldı. İhracat pazarlarındaki egemen durumunu korumak için fabrikalardaki makineler yenilenerek tüm üretim maliyetlerini düşürme yoluna giden Forbes şirketi tarafından, Liverpool’dan getirilen bir uzmana açılması düşünülen yeni fabrikaların yeri hakkında araştırma yaptırıldı. Uzman Anadolu’yu tamamen dolaşarak bir rapor hazırladı ve yeni meyan fabrikasının kurulması için en elverişli bölgenin Güneydoğu Anadolu olduğunu belirtti. Hammaddenin bolluğu ve tarım işçisi ücretlerinin son derece düşük olması bu bölgeyi fabrika kurulması için ideal bir yer yapıyordu. İncelemelerini tamamladıktan sonra Söke’ye dönerek şirketin oradaki fabrikasının başına geçen uzmanın tavsiyesine uyarak Forbes şirketi, İskenderun dolaylarında bir fabrika açtı ve Kilis ile Urfa taraflarında geniş topraklar kiralarak Anadolu’ya açıldı³³. Önemli pazar gücü ve büyümenin etkisiyle XIX. yüzyıl sonunda Mac Andrews ve Forbes şirketi meyan kökünü yalnızca Aydın vilayetinden değil, artık Güneydoğu Anadolu ve Suriye’den de satın alıyordu³⁴.

31 1890 *Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 760-762.

32 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 115.

33 *Osmanlı İmparatorluğu’nda Liman Kentleri (1800-1914)*, (Ed: Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert), (çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 1996, s. 59.

34 *Hizmet*, 1 Nisan 1891, Sabri Yetkin, *Ege’de Eşekçiler*, İstanbul, 1996, s. 59.

Kuşkusuz bu zenginlik dağılan imparatorluğun bozulan sosyal ve ekonomik yapısı içinde yaşama alanı bulan eşkıyaların ve çetelerin iştahını da kabartıyordu. İzmir'in zengin levanten aileleri, yöneticilerin gerekli önlemleri almalarına rağmen özellikle Rum çetelerinin saldırısıyla karşı karşıya kalıyordu. Forbesler de bu saldırılardan nasibini aldı. 1891 yılı Mart ayında meyan kökü fabrikasını basan Rum çetesi oldukça yüklü bir parayı da alıp götürmüştü³⁵. Çetelerin ve eşkıyaların saldırı ve para talepleri karşısında oldukça dikkatli olmak ve fabrikalarının güvenliğini sağlamak durumunda kalan Forbesler, bunlara zaman zaman haraç verdiği gibi bazen de dönemin güçlü eşkıyası Çakırcalı'nın affı için Whitallerle beraber aracı rolünü üstleniyordu. Bütün bunlar şirketlerini ve Batı Anadolu'daki çıkarlarını korumak ve devam ettirmek için yapıyordu³⁶.

Mac Andrews ve Forbes şirketi Türkiye'deki teknelci durumunu uzun müddet korudu. Fakat dünya meyan balı pazarlarında önce Alman şirketleri ardından da Amerikan Tütün Tröstü (American Tobacco Trust)'nün rekabeti karşısında XX. yüzyıl başlarından itibaren ayrıcalığını kaybetmeye başladı³⁷. Genel merkezi Söke'de olup 1850'lerden itibaren ciddi büyüklükte meyan ihracatı yaptığı Batı Anadolu'nun içlerindeki bir çok tesisi işletmekte olan İskoç firması Mac Andrews-Forbes şirketi, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki batılı sermaye yatırıma ve etkinliğine iyi bir örnektir. Ancak Mac Andrews- Forbes şirketi gibi geniş ölçekli bir ihracatçı bile küçük ölçekli yerel tüccarların rekabetinden zaman zaman etkilenmiş ve meyan kökü ticaretini hiçbir dönemde tekelleştirememiştir³⁸. Buna karşın Forbes şirketi Amerika piyasasındaki ticari etkinliğini arttırabilmek amacıyla 1902 yılında Amerikan tabiiyetine geçmiş, merkezini de New York şehrine taşımıştır³⁹.

Meyan Kökünün Osmanlı Ekonomisindeki Yeri ve Önemi

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği önemli tarım ürünleri arasında meyan kökü ön sıralarda yer alıyordu⁴⁰. Kırım Savaşı'nın sürdüğü 1855

35 B.O.A., Yıldız Sarayı, Kamil Paşa Evrakı, No:86/27-2696, 86/28-2780.

36 Melih Gürsoy, *ag.e.*, s. 66.

37 Elena Frangakis-Syrett, "18. Yüzyıldan 20. Yüzyılın Başlarına Kadar İzmir Ekonomisine Bir Bakış", *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir Uluslararası Sempozyumu*, İzmir, 2001, s. 85.

38 "Mac Andrews ve Forbes Şirketi", *I. Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Ankara, 1931, s. 158.

39 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, XIX. Yüzyıl*, İstanbul, 1993, s. 55 ve Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, s. 141.

40 E.Frank Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations (1826-1853)*, Cambridge MA, Harvard Univ. Press., 1942, Ek. II. Tablo 14'de, İngiltere'nin ithalatı toplamı 13.284, Osmanlı pazarlarından yapılan ithalat 7.448 ve Osmanlı ürünlerinin toplama göre yüzdesi % 56,1 idi.

yılında İngiltere meyan kökü ve meyan balı alımlarında ilk sırada yer alırken⁴¹, İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu da düzenli olarak hazırladığı ticaret raporlarında 1868 tarihinden itibaren meyan köküne de özel bir ayırmaya başlamıştır⁴². XIX. yüzyıl sonlarında İngiltere ile Amerika yer değiştirmiş ve en büyük alıcı ABD. olmuştur. 1889 yılında İzmir Limanı'ndan ihraç edilen başlıca ürünler arasında yer alan meyan kökü miktarı, değeri ve en büyük alıcıları Tablo-I'de görülmektedir⁴³.

Tablo-I: İzmir Limanından Meyan Kökü İhracatı

Alıcı	Miktar (kental)	Değer (Fransız Frangı)
ABD	197.537	1.471.020
İngiltere	9.063	67.487
Fransa	944	7.030
Toplam	207.544	1.545.537

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen meyan kökünde ABD rakipsiz tek alıcı durumunda idi. 1880'lerde Anadolu'nun çeşitli yerlerinden, özellikle Batı Anadolu'da çıkarılan meyan balının en önemli pazarı ABD'nin ardından İngiltere ve Fransa idi. Meyan balı Amerika'da skorblütik rahatsızlıkların tedavisinde, İngiltere'de şarap tatlandırma ve Fransa'da şurup ve ilaç hazırlamak amacıyla kullanılıyordu⁴⁴.

Meyan kökü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ticari anlamda Kuşadası ile İzmir arasında büyük bir rekabet alanını oluşturmuştu. Aydın-İzmir demiryolunun işletilmeye başlanmasıyla birlikte doğu ticaret yolunun yerini alan bu demiryolu Kuşadası'nı tamamıyla devre dışı bırakarak bütün Menderes vadisinin ticaretini İzmir'e geçirmiştir. Ramsay, örnek olarak bu alanda meyan kökünü gösterir. Önceleri Kuşadası'ndan ihraç edilen bu ürün, 1890 tarihinden itibaren bu dönüşümün etkisiyle tamamen İzmir'den ihraç edilmeye başlanmıştı⁴⁵. Öyle ki bu dönüşümün sonucu 1890 yılında İzmir limanından yapılan meyan kökü ihracatı 2.500.000 Fransız Frangına ulaşmıştı. Tüm Osmanlı İmparatorluğu'nun payı ise 3.349.810 Fransız Frangı idi. Meyan kökü

41 Bu raporlar daha çok meyan kökünün verimi ve fiyatıyla ilgilidir. Gündüz Ökçün, *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)*, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir, 1998, s. 15.

42 F. Rougan, *Smyrne Situation Commerciale et Economique*, Paris, 1892, s. 268-280.

43 Gündüz Ökçün, *a.g.e.*, s. 64-65.

44 W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1960, s. 60-61. Scrap Yılmaz, "Doğu Akdeniz Ticaretinde Kuşadası'nın Yeri (XVII. XIX. Yüzyıllar)", *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 20-22 Şubat 2000 Kuşadası, İzmir, 2001, s. 209.

45 *Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyıl Sonunda Üretim ve Dış Ticaret*, Maliye Tetkik Kurulu yay., Ankara, 1970, s. 3.

ihracatında İzmir limanının payı % 74,6 ile hemen hemen tüm imparatorluk ihracatına bedel bir hale gelmişti⁴⁶. 1893 yılına ait bir Fransızca rehberde İzmir ve çevresinde üretilen ürünler arasında buğday, arpa, üzüm, kök boyadan sonra meyan kökü 38.561 kilo ile ilk sıralarda yer alıyordu⁴⁷. XX. yüzyıl başlarında bile İzmir Ticaret Odası istatistiklerinde meyan kökü üzüm, afyon, pamuk, palamut, arpa, tütünden sonra ihracatta belli başlı ürünler arasında bulunuyordu⁴⁸. XIX. yüzyıl sonlarında özellikle Rum tüccarlar da iyi gelir getiren bu ticari ürüne karşı büyük ilgi duymaya başlamışlardı⁴⁹.

Forbes şirketinin 1907-1908 yıllarını kapsayan bilançosunda sermayesi 1.400.000 İngiliz Lirası olarak belirtilmişti. Aynı yıl elde edilen kârın % 5'i faize ayrıldıktan sonra hissedarlara 250.000 İngiliz Lirası kalıyordu ki, Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan şirketler için bu kazanç oldukça iyi bir rakamdı⁵⁰. Nitekim, İzmir'in tanınmış ailelerinden Morahzadelerin oğlu Nail Morah da, II. Meşrutiyet dönemi anılarını anlatırken Aydın vilayetinde meyan kökünü tekel halinde Forbes şirketinin ihraç ettiğini ve meyan balını da fabrikalarında çıkardığını belirtiyordu⁵¹. II. Meşrutiyet döneminde Türk köylüsü için meyan kökü çıkarma işi adeta çılgınlığa dönmüştü. Ameleler kazdıkları toprakları kapatmıyorlardı. Bunun sonucu olarak tarlalarda uçsuz bucaksız çukurluklar ortaya çıkıyordu. Bu da ziraatı olumsuz etkiliyor, basında şikayet konusu olmaktan geri kalmıyordu⁵². I. Dünya Savaşı'ndan Türk köylüsü gibi Forbes şirketi de olumsuz etkilendi. I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında arazilerin ekilememesi ve kısmen boş kalması nedeniyle biraz bocalayan Forbes şirketinin buna rağmen Söke, Nazilli, Aydın fabrikaları faaliyetini sürdürüyordu⁵³.

Osmanlı Devleti'nin Meyan Köküne İlgisi

I. Dünya Savaşı'ndan önce İzmir limanından çeşitli ülkelere her yıl milyonlarca kilo işlenmiş ve işlenmemiş meyan kökü ile meyan balı gönderildiği bilinmektedir. Forbes şirketinin fabrikalarında imal edilen meyan balı ABD'nin uyguladığı % 100 gümrük resmi nedeniyle bu pazara sokulamazken, daha çok İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika

46 Andrea J.-G. Timoni, *Indicateur des Professions Commerciales Industrielles de Smyrne de L'Anatolie etc.*, Smyrne, 1894, s. 164.

47 *İzmir Ziraat ve Ticaret Odası İhracat-İthalat İstatistikleri (1316-1317)*, Commerce de Smyrne, İzmir, 1319, s. 37-38.

48 Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Türe*, İzmir, 2003, s. 158.

49 "Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü" *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 Mart 1922, s. 103.

50 Nail Morah, *Mütarekede İzmir Önceleri ve Sonraları*, İzmir, 1972, s. 53.

51 *Ahenk*, 2 Eylül 1908, *Ahenk*, 5 Mart 1911.

52 *Annuaire Oriental*, 1913, s. 1646.

53 "Meyan Kökü", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 6, sayı: 1-2, Kanun-ı sani/ Şubat 1931, İzmir, s.12.

ve bir miktarda Kanada'ya ihraç ediliyordu. Amerikanın meyan köküne çok cüzi gümrük resmi koyması ise bu ülkeye Anadolu'dan fazla miktarda meyan kökü satılmasına neden oluyordu.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren oldukça fazla gelir getiren meyan kökü ve meyan balı ticaretine itibar etmemişti. Oysa ki meyan kökü üretim ve ticareti hem Batı Anadolu, hem de Osmanlı Devleti'nin ekonomisinde önemli bir yere sahip bulunuyordu. Tablo-II'deki veriler bu söylediklerimizi kanıtlamaktadır⁵⁴.

Tablo-II: I. Dünya Savaşından Önce Meyan Kökü Üretimi:

Yıllar	Rekolte (Kilo)	Meyan Kökü İhracatı	
		Miktar (Kilo)	Değer (Altın Lira)
1910	23.000.000	16.787.585	175.560
1911	16.000.000	8.387.271	111.175
1913	20.000.000	12.070.545	145.569

1914 yılına kadar devlet, meyan kökünün “beher atık kıyyesinden iki para, meyan balından kıyyede beş para aşar ve kökün beher kilosundan otuz para, balın beher kilosundan 3,5 kuruş ihracat resmi alıyordu. Pamuk, tütün, incir, palamut gibi tarımsal ürünlerin gümrük resimleriyle kıyaslandığında hükümet meyan kökü ve meyan balından hemen hemen hiçbir gelir elde edemiyordu. Kaba bir hesapla iki para aşar almak demek, meyan kökünün her kilosuna on altı para bir kıymet vermek demektir. Halbuki Aydın vilayetinde 1914-1918 yılları arasında meyan kökleri en az dört kuruştan, en çok 12 kuruş'a kadar farklı fiyatlarla alınıp satılıyordu. Kilosunda iki para hesabıyla alınan aşar 1 milyon okka mal için 500 lira, 30 milyon okka mal için de, 15.000 lira tutuyordu...” Bu konu üzerinde *İktisat Mecmuası*'nın İzmir muhabiri de durmuş ve şu hesabı yapmıştı: “... Biz vilayetimiz mahsulünü yekun-u umum'iyesine 30.000.000 kıyye üzerinde ve beher kıyyesine de vasati sekiz kuruşa kıymet itibarıyla tespit ederek bir hesap alırsak kıyyede 1 kuruş hesabıyla 30 milyon kıyye mal için 30 milyon kuruşa yani 300 bin lira öşür alınması lazımdır. İşte hazineye 285 bin lira fazla varidat...”⁵⁵.

Meyan kökü aşarının suret-i istifası hakkındaki 4 Mart 1330 tarihli üç maddelik kanunda;

“1. madde- 1330 senesi Martı iptidasından 1339 senesi Şubatı nihayetine kadar 10 sene müddetle Memalik-i Osmaniye'den harice çıkarılacak meyan köklerinin gümrüklerden hin-i imrarında hassas iane dahil olduğu halde her bir atık kıyyesinden iki para aşar alınacaktır.

54 “Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 Mart 1922, s. 102.

55 “İhracat Ticaretimiz”, *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No: 1711, 1712, 1713, 27 Teşrin-i evvel-3 Teşrin-i sani, 1337, s. 2225 ve Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982, s. 230.

2. madde- 1329 senesi nihayetine kadar meyan kökü aşarı sabıki gibi istifa olunacaktır” denildiği halde bu kanun maddeleri tadil edilerek Meclis-i Mebusan'da kabul edilen 16. Kanun-u sani. 1332 (1916) tarihli kanunda ise; “1330 (1914) senesi Martı iptidasından itibaren Memalik-i Osmaniye'den harice çıkarılacak meyan köklerinin gümrüklerden hın-i imrarında elh....” denerek eski kanunda belirtilen 10 sene müddet kaldırılmıştır. Bu son kanuna göre meyan kökünden kıyyede iki para aşar ve 110 kıyye kökten bir kantar bal çıkarılması hesabıyla kantarda 5,5 kuruş yani meyan balının kıyyesinden beş para aşar alınmaktadır. Hükümet'in bu girişimleri meyan kökü üzerinden yabancıların elde etmiş oldukları yüksek kazancı devlet lehine çevirmekte fazla başarılı kılamadı. Meyan kökü ticaretinde yabancı tekelinin kırılması yönünde en aktif olanlar İttihatçılardı.

İttihat ve Terakki'nin özellikle 1913 yılından sonra iktidarı tamamen ele geçirmesinin ardından uygulanan “Milli İktisat” politikası kapitülasyonların etkisiyle iyice palazlanmış olan yabancı tüccar ve şirketlere karşı Türk üreticileri örgütlemeyi amaçlıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Aydın Vilayet-i Merkeziyesi'nin Ege yöresinde pamuk ve incir dışında üreticiyi örgütleme girişimlerinden bir diğeri de meyan kökü üzerinedi⁵⁶. Dönemin önemli ekonomi yayınlarından *İktisadiyat Mecmuası*'ndan edinilen bilgiye göre, 1917 Eylül ayında yöre İttihatçıları, Aydın vilayetinin en önemli ürünlerinden biri olan meyan kökü için bir kooperatif kurma çabası içindeydiler. Nitekim mecmua bu olayı okuyucularına şöyle aktarıyordu: “... Diğer kooperatiflerde olduğu veçhile bunda dahi İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi ön ayak oluyor ve müteşebbislere her türlü muavenet ve müzaheretle bulunuyordu...”⁵⁷. İttihat ve Terakki'nin iktisat uzmanlarına göre, bu milli mahsulün pazarlanması uzun yıllar Forbes adlı bir yabancı şirketin tekelinde bulunmuş, Forbes yöneticileri alım fiyatlarını istedikleri gibi belirlemişlerdi. İttihatçılar tek alıcı karşısına tek satıcı olarak çıkmayı amaçlıyor, fiyatın belirlenmesinde üreticinin ağırlığını koymasını gerektiğini savunuyorlardı⁵⁸. İttihatçılar düşündüklerini gerek I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri, gerekse hemen ardından Anadolu'nun işgal edilmesi nedeniyle gerçekleştirme olanağı bulamadılar. Bu arada özellikle Batı Anadolu'nun Mayıs 1919 dan itibaren Yunanlılar tarafından işgali meyan kökü ihracatını sektete uğratmış olsa bile, Tablo-III'de görüleceği gibi işgal yıllarında meyan kökü Batı Anadolu'nun en önemli ihraç ürünlerinden biri olma özelliğini korudu.

56 “Meyan Kökü Mahsulü”, *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, sayı: 62, 30 Ağustos 1333, s. 2-3.

57 Zafer Toprak, *ag.ö.*, s. 230.

58 *İzmir de ki Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, (haz: Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi), (çev: Aykan Candemir), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı: 8, İzmir, 2000, s. 18.

Tablo-III: İşgal Yıllarında İzmir’de Meyan Kökü ve Meyan Balı Ticareti

Yıllar	Meyan Kökü (Kıyye)	Meyan Balı (Kıyye)
1919	6.254.000	744.000
1920	6.760.000	342.000
1921	7.898.000	47.200

Meyan kökü rekoltesinde ard arda gelen ve on yıldan fazla süren savaşlar ile Yunan işgalinin etkisiyle düşüş görüldü. İzmir’de meyan kökü işleyen bir tek fabrika kalmıştı ve sadece 14 işçi çalışıyordu⁵⁹. 1922 yılında İzmir ve çevresinde 398.244 kıyye meyan kökü üretilmişti⁶⁰. Yunan işgali döneminde bile Amerikalılar tarafından satın alınmış olan Mac Andrews ve Forbes şirketi eski gücünden çok şeyler yitirmesine, ardından dünya piyasalarından çeşitli nedenlerle çekilmesine karşın Türkiye piyasasında rakibi çok azdı. 1922 yılında tamamı gayr-ı müslimlerden oluşan meyan balı ticarethaneleri arasında Forbes şirketinin yanında çok cüzi alımlar yapsa da Ken Lavino, Atina Bankası, Ernest Morris, Alyotti Kapotti ve Nesim Levi meyan kökü alımları ile dikkati çekiyordu⁶¹. 1922 yılında Halkapınar’da son sistem bir meyan fabrikası kuran İzmir Sanayi Şirketi de yılda bin ton meyan balı imal ederek meyan ticaretinde Mac Andrews-Forbes şirketi ve diğer meyan ticarethaneleriyle büyük bir rekabet içerisine girmiştir. Bazı nedenlerden dolayı 1925 yılında faaliyetlerine ara veren şirket, 1928 yılından itibaren meyan balı imal etmek amacıyla tekrar çalışmaya başlamıştır⁶².

Sonuç

Meyan kökü XIX. yüzyılda keşfedilerek Aydın vilayetinin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Tarlalarda uzun yıllar çer-çöp, çalı-çırpı olarak görülen meyan kökleri XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Türk köylüsü ve arazisi sahiplerinin kazanç kapılarından biri olmuş ancak emperyalizmin Batı Anadolu uzantısı İngiliz şirketi “Mac Andrews and Forbes Company” de, bu ürün sayesinde servetine servet katmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında bile Aydın için meyan kökü hala önemli bir

59 İbn’ül Cemal M. Ragıp, “İzmir Livasının Zirai İstihsalatı”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, II/20, 12 Temmuz 1923, s. 118. Yunan işgali döneminde meyan kökü ve meyan balı ihracatında da hatırı sayılır bir düşüş görülür. Meyan balı ihracatında durum oldukça vahim idi. 1914 yılında bin ton meyan balı ihraç edilen İzmir limanından, 1921 yılında ancak 150 ton meyan balı yurt dışına gönderilebilmişti. “İzmir’in Mevkii İktisadiyesi”, *Anadolu*, 3 Mayıs 1341.

60 “Aydın Vilayeti’nde Meyan Kökü Mahsulü”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 mart 1922, s. 102.

61 “Meyan Köklerimiz”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 3, sayı: 5, Mayıs 1928, İzmir, 1928, s. 183.

62 *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, İzmir, 1938, s. 111 ve *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, İzmir, 1937, s. 688.

gelir kaynağıydı. 1938 yılında Aydın da 4 meyan kökü fabrikasında 100 kadın, 241 erkek, 15 çocuk, toplam 356 kişi bu üründen ekmek kazanıyordu⁶³. Günümüzde ise geçen yüzyıldaki kadar getirisi olmasa da özellikle Büyük Menderes havzasında, Aydın, Söke, Nazilli, Atça, Bozdoğan, Karacasu, Umurlu, Köşk, Çine, Sarayköy, Germencik ve Erbeyli'de toplanan meyan kökleri tüm Türkiye'deki üretimin % 81'ni oluşturmakta ve senede 9-10 milyon kilo ürün elde edilmektedir.

Kaynaklar:

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Yıldız Sarayı, Kamil Paşa Evrakı, No:86/27-2696, 86/28-2780.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Bab-ı Ali Evrak Odası, Gelen-Giden Defterleri, Gelen 550;14/13.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Bab-ı Ali Evrak Odası, Sadaret Evrak Mektubi Kalemî, No:191/35-80

Gazete ve Dergiler

Ahenk

Anadolu

Der Saadet Ticaret Odası

Hizmet

İktisadiyat Mecmuası

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Türkiye İktisat Mecmuası

İstatistik ve Salmeler

Andrea J.-Timoni G., (1894), *Indicateur Des Professions Commerciales Industrielles De Smyrne De l' Anatolie Etc.*, Smyrne.

Annuaire Oriental,(1913).

1297 Senesi Aydın Vilayeti Salmesi

1890 Senesi Aydın Vilayeti Salmesi

Ege Tecim Ve Endüstri Büyük Kılavuzu, (1937), İzmir.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası İhracat ve İthalat İstatistikleri (1316-1317), (1319), İzmir.

Kitap ve Makaleler

Armağan, Munis,(2003), *Devlet Arşivlerinde Türe*, İzmir.

"Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü", (1922), *Türkiye İktisat Mecmuası*, İstanbul.

- Bailey, E. Frank, (1942), *British Policy and The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations(1826-1853)*, Cambridge.
- Barbaros, Funda, (1830-1930) *Döneminde Sosyo- Ekonomik Çözüm Arayışları*, [b.t.y.], İzmir.
- Başer K. H. C,(1983), *IV. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, Eskişehir.
- Buğdaycı, Aslan, (2001) *Dünden Bugüne Nazilli*, Nazilli.
- Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, (1938), Aydın.
- Ercan, S. (1978), *Meyan Kökü ve Mamullerinin İbracatının Geliştirilmesi Hakkında Rapor* (IGEME Tarım Gurubu), İstanbul.
- Erpi, Feyyaz, (1987), *Buca'da Konut Mimarisi (1838-1934)*, ODTÜ yay., Ankara.
- Gözen, A, (1977), *Türkiye'de Meyan Kökü ve Bu Bitkinin Kültüre Alınma Olasılıkları Üzerine Araştırmalar*, Ankara Üniv./Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Gürsoy, Melih, (1993), *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları İle Bizim İzmir'imiz*, İzmir.
- Gürsoy, Melih, (1994), "İzmir Sanayiinin Geçmişi ve Bugünü", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri*, (haz. Tuncer Baykara), İzmir.
- İlisulu, K, (1974), "Meyan Kökü Çeşitleri, Özellikleri Adaptasyonu ve Ziraatta Faydalanabilme Olasılıkları Hakkında Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Ziraat Yılığ*, Ankara.
- Kararas Nikos, (1962), *Buca*, Atina.
- Kasaba Reşat, (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi(XIX. Yüzyıl)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul.
- Kurmuş, Orhan, (1982), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu, Mübahat, (1976), *Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebeleri II (1838-1850)*, İstanbul.
- "Mc Andrews ve Forbes Şirketi", (1931), *I. Ziraat Kongresi İhtisas Raporları I*, Ankara.
- Martal, Abdullah, (1999), *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül yay., İzmir.
- "Meyan", (1984), *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, c:10, İstanbul.
- "Meyan Köklerimiz", (1930), *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 5, No: 9-10, İzmir.
- "Meyan Kökü Mahsulü", (1333), *İktisadiyat Mecmuası*, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (1998), *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim yay., İstanbul.
- Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri (1800- 1914)*, (1996), (ed: Keyder, Çağlar- Özveren Eyüp-Quataert Donald), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul.
- Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyıl Sonunda Üretim ve Dış Ticaret*, (1970), Maliye Tetkik Kurulu, Ankara.
- Ökçün, Gündüz, (1998), *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)*, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir.

- Pamuk, Şevket,(1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt yay., Ankara.
- Pınar, İlhan, (1994), *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, İzmir.
- Ragıp İbn-ül Cemel M., “İzmir Limanının Zirai İstihsali”(1923), *Türkiye İktisat Mecmuası*, İzmir.
- Ramsay, W.M,(1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev: Mihri Pektaş), İstanbul.
- Rougan F. (1892), *Smyrne Situation Commerciale Et Economique*,Paris.
- Su, Kamil, (1982), “Yakın Tarihimizde Alaşehir”, Manisa Turizm Derneği Yayını, yıl:1, sayı:2, Manisa.
- Syrett, Elena Frangakis, (2001), “18. Yüzyıldan 20 Yüzyılın Başlarına Kadar İzmir Ekonomisine Bir Bakış”, *21.Yüzyıl Eşiğinde İzmir Uluslararası Sempozyumu*, İzmir.
- Taçalan, Nurdoğan, (1970), *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Milliyet yay., İstanbul.
- Tanker, M.-N. Tanker, (1973), ”Farmakognozi”, c:1, İstanbul.
- Toprak, Zafer, (1982), *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt yay., Ankara.
- Tekin, Saadet, (1997), *Tanzimat'tan Cumhuriyete Nazilli*, Dokuz Eylül Üniv./Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi,İzmir.
- Uzun, Ahmet, (2003), “19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar”, *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi*, c: 1, sayı: 1, Bilim ve Sanat Vakfı yay., İstanbul.
- Yapucu, Pullukçuoğlu Olcay, (2002),”XIX. Yüzyılın II. Yarısında Söke”, *Birinci Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji, Sanat Tarihi Sempozyumu*, Söke, 2001, İzmir.
- Yetkin, Sabri, (1996), *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt yay.,İstanbul.
- Yılmaz,Serap, (2001), “Doğu Akdeniz Ticaretinde Kuşadası'nın Yeri (XVII.-XIX.Yüzyıllar)”, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 20-22 Şubat 2000, Kuşadası.
- Yurdakul, N., (1981), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul.

Özet:

Tarlalarda kendiliğinden yetişen meyan kökü ve bundan elde edilen meyan balı çeşitli sanayilerde kullanıldığı için ticari bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nde özellikle İngiliz firmalarının öncülüğü sonucu XIX. yüzyılın ortalarından itibaren üretime başlanmıştır. Meyan kökü ve balı üretimi kısa zamanda emperyalistler arası bir çatışmaya dönüşmüş, elçilikler bile taraf olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Meyan Kökü, Meyan Balı, yabancı sermaye, Forbes Şirketi, Türkiye İhracat Tarihi

Abstract:

Liquorice, the plant that grows wild in fields, has economic value with its roots used in industry and its juice, called *meyan balı*. From the mid-nineteenth century on, it began to be cultivated in the Ottoman Empire particularly by British entrepreneurs. It soon became a field of competition among imperialist countries which often resulted in the involvement of their consuls in the Empire.

Key words: Liquorice plant, foreign capital, Forbes cooperation, Turkish export history

İri Taneli Bakla